

عوامل و موانع پیدایش بصیرت از منظر آیات و روایات

فاطمه مومنی^۱

چکیده

امروز با هجوم بی‌سابقه اطلاعات و جنگ‌های پیچیده شناختی، جامعه در معرض تشویش فکری و تحریف حقایق قرار دارد. در چنین فضایی، داشتن قدرت تشخیص حق از باطل، شرط بقا و پایداری بر اصول درست است. با افزایش شبهات اعتقادی، تحریف واقعیت‌ها و رواج شیوه‌های فریب رسانه‌ای، فضای فکری جامعه با چالش‌های عمیق روبه‌روست. در این شرایط، تبیین مبانی قرآنی و روایی بصیرت، ضرورتی فوری برای صیانت از ایمان و هدایت است. یافته‌ها نشان می‌دهد که عواملی چون تقوا، تدبیر در آیات الهی، اخلاص، مشورت با خردمندان و عبرت از تاریخ، نقش اساسی در شکل‌گیری بصیرت دارند؛ در مقابل، پیروی از هوای نفس، تعصب بی‌جا، غفلت، دنیاگرایی و گناه از مهم‌ترین موانع آن به شمار می‌آیند. همچنین، دستیابی به بصیرت، نیازمند تقویت ایمان عملی و مقابله آگاهانه با موانع درونی و اجتماعی است و بهره‌گیری از آموزه‌های وحیانی می‌تواند راهی مطمئن در این مسیر فراهم آورد. هدف این پژوهش، تبیین دقیق این عوامل و موانع بر پایه منابع اصیل برای ارائه راهکارهای تقویت بینش دینی و اجتماعی در عصر فتنه‌هاست. این پژوهش با روش توصیفی و کتابخانه‌ای و با استناد به آیات قرآن کریم و روایات اهل‌بیت(ع)، به بررسی مهم‌ترین عوامل و موانع پیدایش بصیرت پرداخته است.

کلیدواژه‌ها: بصیرت، عوامل، موانع.

^۱ . طلبه سطح ۲، حوزه علمیه خاوران،

مقدمه

بصیرت به عنوان یکی از ارکان اصلی هدایت انسان، در متون دینی جایگاهی ویژه دارد و فقدان آن زمینه‌ساز انحرافات فردی و اجتماعی است. قرآن کریم و روایات اهل بیت (ع) ضمن تبیین معنا و اهمیت بصیرت، به عوامل ایجادکننده و موانع بازدارنده آن اشاره کرده‌اند. بررسی دقیق این عوامل و موانع می‌تواند به روشن شدن ساختار فکری و اخلاقی انسان در مسیر شناخت حق و باطل کمک کند.

در عصر حاضر که جامعه با هجوم گسترده اطلاعات، جنگ شناختی و پیچیدگی فتنه‌ها روبه‌روست، توان تشخیص صحیح حق از باطل بیش از هر زمان دیگری ضروری است. بصیرت از دیدگاه قرآن و روایات، سپری محکم در برابر انحرافات فکری و اخلاقی به شمار می‌آید و تقویت آن نیازمند شناخت دقیق عوامل و موانع است. پرداختن علمی به این موضوع می‌تواند زمینه‌ساز تربیت نسلی آگاه و مقاوم در برابر شبهات و تبلیغات گمراه‌کننده باشد. همچنین نتایج این پژوهش می‌تواند برای اندیشمندان، مربیان فرهنگی و سیاست‌گذاران اجتماعی، راهبردهای عملی در جهت تقویت بنیان‌های فکری جامعه ارائه دهد.

با توجه به گسترش شبهات اعتقادی، تحریف حقایق و فراگیری ابزارهای فریب رسانه‌ای، نیاز به تبیین مبانی بصیرت از منظر آیات و روایات بیش از پیش احساس می‌شود. نبود این شناخت موجب می‌شود افراد در برابر فتنه‌ها و جریان‌های انحرافی آسیب‌پذیر باشند. پرداختن به این موضوع می‌تواند با ارائه معیارهای قرآنی و روایی، راهی مطمئن برای هدایت فکری و عملی فراهم آورد. همچنین این پژوهش می‌تواند خلأ موجود در منابع آموزشی و فرهنگی در زمینه تبیین دقیق عوامل و موانع بصیرت را برطرف کند. حال سوال اصلی این است که عوامل و موانع پیدایش بصیرت در قرآن و روایات چیست؟

در مورد پیشینه مقاله می‌توان به چند مورد از مقالات اشاره کرد مانند:

از زینب کیانی ۱۳۹۹ش با عنوان مقاله «آثار بصیرت دینی از منظر قرآن و حدیث»؛ هدف از انجام این پژوهش آشنایی با مفهوم بصیرت دینی و راه های افزایش آن و ارزیابی نقش آن بعنوان آثار بصیرت دینی در جامعه کنونی می باشد. همچنین پژوهش دیگری هست. از فاطمه مظفری ۱۳۸۴ش با عنوان مقاله «بصیرت در کلام امام علی(ع)»؛ در این مقاله برآنیم که از منظر حضرت علی(ع) به این موضوع بنگریم و ضمن آشنایی با عوامل و منابع بصیرت؛ کلمات نورانی آن حضرت را چراغ راهنما سازیم و از کبری رشوندی ۱۳۹۰ش پایان نامه ای یافت شد با عنوان پایان نامه «بصیرت گرایی از دیدگاه قرآن و روایات» که این مسئله را مطرح کرده است؛ این پژوهش به مباحثی هم چون عوامل تحقق بصیرت می پردازد که عبارتند از: ایمان، تقوا، ذکر و یاد الهی، قرآن، تفکر در آیات خدا، توبه، عبرت از تاریخ احوال گذشتگان.

این مقاله با تلفیق رویکرد تفسیری و حدیثی و جمع آوری منسجم عوامل و موانع بصیرت از میان آیات قرآن و روایات معتبر، تصویری جامع و یکپارچه ارائه می دهد. برخلاف بسیاری از منابع موجود که تنها بر جنبه اخلاقی یا معرفتی بسنده کرده اند، این پژوهش به تحلیل همزمان ابعاد فردی و اجتماعی بصیرت پرداخته است.

۱- مفهوم شناسی

شایسته است برای تبیین بهتر مقاله پیش رو واژگان زیر مورد بررسی قرار گیرند.

۱-۱- بصیرت

بصیرت در لغت، به معنای عقیده قلبی، شناخت، یقین، زیرکی و عبرت آمده است.^۱ بصیرت در اصطلاح، عبارت است از قوه‌ای در قلب شخص، که به نور قدسی منور بوده، به وسیله آن حقایق اشیا و امور را درک می‌کند؛ همان‌گونه که شخص به وسیله چشم، صور و ظواهر اشیا را می‌بیند.^۲ بصیرت، واژه‌ای مشترک در قرآن، حدیث، عرفان و تصوف. بصیرت در لغت از ماده «بصر» و جمع آن «بصائر» و به معنای «دلیل، حجت، برهان و بینایی دل» است.^۳

۱-۲- عوامل

عوامل در لغت جمع «عامل» و به معنای «کننده» کار، سبب، یا نیروی مؤثر در تحقق امری است؛ ریشه آن از «عَمِلَ» به معنای انجام دادن و به کار بستن می‌آید.^۴ در اصطلاح علوم انسانی و پژوهش، «عوامل» به مجموعه شرایط، ویژگی‌ها یا رویدادهایی گفته می‌شود که در پیدایش، تغییر یا تداوم یک پدیده نقش دارند و بدون آنها تحقق آن پدیده ناقص یا غیرممکن خواهد بود. در دانش‌های دینی، «عوامل» می‌توانند شامل اسباب معنوی، اعتقادی، اخلاقی یا اجتماعی باشند که برای شکل‌گیری رفتار یا بینش مطلوب، زمینه‌سازی می‌کنند.^۵

۱-۳- موانع

در لغت، «موانع» جمع «مانع» و به معنای بازدارنده، سدّ یا چیزی است که از وقوع یا پیشرفت کاری جلوگیری کند.^۶ در علوم انسانی و پژوهش، «موانع» به مجموعه شرایط، عوامل یا

۱. ابن‌منظور، لسان العرب، ج ۴، ص ۶۵، واژه «بصر».

۲. هاشمی رفسنجانی، فرهنگ قرآن، ج ۶، ص ۲۶۳.

۳. راغب اصفهانی، ذیل «بصر»؛ فراهیدی، ج ۷، ص ۱۱۷.

۴. معین، فرهنگ فارسی، ج ۱، ص ۱۲۳.

۵. دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ذیل واژه عامل.

۶. معین، فرهنگ فارسی معین، ذیل واژه «مانع»، ج ۲، ص ۲۴۳.

رخدادهایی گفته می‌شود که سیر طبیعی تحقق یک پدیده یا رسیدن به هدف را متوقف یا مختل می‌کنند.^۱ در حوزه علوم قرآنی و روایی، «موانع» مشتمل بر هرگونه مانع معرفتی، اخلاقی یا اجتماعی است که مسیر هدایت و رشد معنوی را مسدود می‌کند.^۲

۲- بصیرت در قرآن کریم

قرآن کریم بصیرت را به‌عنوان نوعی بینش روشن قلبی و آگاهی هدایتگر معرفی می‌کند که با عقل، ایمان و تجربه گره خورده است. در آیات متعددی این مفهوم به کار رفته:

۲-۱- یقین همراه با حجت روشن

«قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي...»^۳، طباطبایی در *المیزان*، بصیرت در این آیه را «یقین همراه با حجت روشن» می‌داند که پیامبر(ص) و پیروان راستین او بر اساس آگاهی کامل به حقانیت راهشان دعوت می‌کنند.^۴ آیه بیان می‌کند که راه پیامبر و پیروان حقیقی‌اش، دعوت به سوی خدا با آگاهی و یقین کامل است؛ نه مبتنی بر احساسات یا تقلید. «بصیرت» در اینجا به معنای شناخت روشن از حقیقت، همراه با دلیل و آگاهی نسبت به پیامدهای دعوت است، تا هم خود دعوت‌کننده به اطمینان برسد و هم اطمینان را به مخاطب منتقل کند. پیرو راستین کسی است که با همین معیار علمی و معرفتی حرکت کرده و مقصدش رساندن دل‌ها به خدا و بریدن از غیر او باشد.^۵

۲-۲- بصیرت و فهم حقیقی

«أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا...»^۶، طبق تفسیر نمونه، قلب در این آیه همان مرکز بصیرت و فهم حقیقی است که با عبرت گرفتن از سرنوشت

۱. سارلی، رضا، روش تحقیق در علوم انسانی، ص ۷۴.

۲. معرفت، علوم قرآنی، ص ۴۴۸.

۳. یوسف: ۱۰۸.

۴. طباطبایی، المیزان، ج ۱۱، ص ۲۷۷.

۵. طبرسی، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، ج ۵، ص ۴۰۲.

۶. حج: ۴۶.

حسد، آتشی است که نخست دلِ صاحبش را می‌سوزاند. قرآن حسادت را عامل انکار حق معرفی می‌کند: «أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ». ^۱ در تفاسیر آمده که این آیه درباره بغض اهل کتاب نسبت به پیامبر اسلام (ص) نازل شد، اما قاعده آن عام است؛ هر جا حسد بر دل حاکم شود، چشم حقیقت‌بین کور می‌گردد. ^۲ از منظر اخلاقی، بغض و حسد چون لایه‌ای تیره بر عقل می‌نشیند و داوری منصفانه را ناممکن می‌کند.

روایت نبوی است که «إِيَّاكُمْ وَالْحَسَدَ فَإِنَّ الْحَسَدَ يَأْكُلُ الْحَسَنَاتِ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ...» ^۳، از حسد بهره‌یزید که حسنات را چون آتش هیزم می‌بلعد. تاریخ نشان می‌دهد بسیاری از مخالفت‌های بی‌منطق با حق، ریشه در کینه‌های شخصی یا برتری‌طلبی حسودانه داشته است. در میدان سیاست و اجتماع نیز، دشمنی بی‌علت با افراد صالح، اغلب از همین خصلت برخاسته و یکی از موانع اصلی دیدن بی‌طرفانه حقایق است. ^۴

۷-۶- تحریف حقایق توسط منافقان

منافقان، با چهره ظاهرالصلاح، اما نیت و عمل مخالف با حق، حقایق را می‌پیچانند و واقعیت را به رنگ دلخواه خود در می‌آورند. قرآن درباره ایشان می‌فرماید: «يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا» ^۵، و در جایی دیگر از روش‌هایشان در «لَبَسَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ» ^۶ پرده برمی‌دارد. تحریف حقایق به دست منافقان، خطرناک‌ترین مانع بصیرت است، زیرا لباس حق بر تن باطل می‌پوشاند و تشخیص را برای عموم دشوار می‌کند.

سیره پیامبر (ص) و امیرالمؤمنین (ع) نشان می‌دهد که همواره با آگاه‌سازی و تبیین، نقشه منافقان را افشا می‌کردند. امیرالمؤمنین (ع) در نهج‌البلاغه فرمود: «إِنَّمَا بَدَأُ وَفُوعُ

۱. نساء/۵۴.

۲. طباطبایی، پیشین، ج ۵، ص ۳۹۹.

۳. کنز العمال، ج ۵۷۶۰.

۴. مجلسی، پیشین، ج ۷، ص ۱۶۵.

۵. بقره/۹.

۶. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۲۴۷.

الْفِتْنِ أَهْوَاءٌ تُتَّبَعُ وَ أَحْكَامٌ تُبْتَدَعُ»^۱، فتنه‌ها از جایی آغاز می‌شوند که هواهای نفسانی پیروی شود و بدعت‌ها در برابر دین ایجاد گردد. در واقع، تحریف حقایق، نه تنها عامه مردم بلکه برخی خواص را نیز به خطا می‌اندازد، مگر آنکه با معیارهای وحیانی و ملازمت با ولی الهی، پرده تزویر کنار رود.^۲

نتیجه گیری

مطالعه آیات قرآن و روایات اهل بیت (ع) نشان می‌دهد که بصیرت، ثمره پیوند آگاهی عمیق با ایمان عملی است و صرفاً با انباشتن اطلاعات یا آگاهی سطحی حاصل نمی‌شود. قرآن کریم بصیرت را نوری الهی می‌داند که در پرتو تقوا، تدبیر، اخلاص، و پیروی از هدایت الهی در قلب مؤمن جای می‌گیرد. تجربه تاریخی پیامبران و اولیای الهی نشان داده است که جوامعی که اهل تفکر، مشورت با خردمندان، و عبرت از حوادث گذشته بوده‌اند، در برابر فتنه‌ها و شبهات مسیر حق را بهتر تشخیص داده‌اند. بر این اساس، شناخت عوامل بصیرت نه تنها نیاز فردی، بلکه امری راهبردی در سلامت فکری و اجتماعی امت اسلامی به شمار می‌رود. از سوی دیگر، بررسی موانع پیدایش بصیرت در آیات و احادیث روشن می‌کند که ریشه بسیاری از این موانع در ضعف اراده و آلودگی قلب نهفته است. پیروی از هوای نفس، تعصب بی‌جا، غفلت، دنیاگرایی، گناه و قساوت قلب، و پذیرش بی‌چون و چرای سخنان بی‌اساس، همگی دیدگاه انسان را تیره کرده و قدرت تشخیص حق از باطل را می‌کاهد. قرآن با هشدار به این موانع، راه‌هایی را در تزکیه نفس، تقویت عقلانیت دینی، و چسبیدن به ریسمان ولایت می‌داند. بنابراین، راهبرد عملی جامعه ایمانی باید در تقویت عوامل بصیرت و مقابله فعال با موانع آن خلاصه شود تا بتوان در فضای پر فتنه امروز، از لغزش و انحراف مصون ماند.

۱. خطبه ۵۰.

۲. مجلسی، پیشین، ج ۹، ص ۳۵۸.

منابع

✽قرآن کریم.

✽نهج البلاغه.

۱. ابوداود، سلیمان بن اشعث، سنن أبی داود، شارح: عبدالقادر عبدالخیر، قاهره: دارالحديث، ۱۴۲۰ ق یا ۱۹۹۹ م.
۲. ابن ماجه، محمد بن یزد، سنن ابن ماجه، قم: انتشارات شیخ الاسلام احمد جام (مکتبه البشرى)، ۱۳۹۹ ش.
۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. تحف العقول عن آل الرسول. قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ ق.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۸ ق - ۱۹۸۸ م.
۵. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق). عیون اخبار الرضا یا صحیفه الرضا. قم: انتشارات اسلامی، ۱۳۶۳ ش.
۶. پاینده، ابوالقاسم. نهج الفصاحه. تهران: دارالعلم، ۱۳۹۰ ش.
۷. ترمذی، محمد بن عیسی، سنن الترمذی، قاهره: دارالحديث، ۱۴۱۹ ق یا ۱۹۹۹ م.
۸. تمیمی آمدی، عبدالواحد. غررالحکم و درر الکلم. قم: دارالحديث، ۱۳۹۵ ش.
۹. جوادی آملی، عبدالله. تفسیر تسنیم. قم: اسراء، ۱۳۹۵ ش.

۱۰. دیلمی، احمد و همکاران، *اخلاق اسلامی*، تهران: انتشارات دفتر نشر معارف (وابسته به نهاد نمایندگی مقام رهبری، ۱۳۸۵ ش).
۱۱. دهخدا، علی اکبر. *لغت نامه دهخدا*، تهران: انتشارات موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، روزنه، ۱۳۷۷ ش.
۱۲. رجب علی پور، حسین، *روش تحقیق در علوم انسانی*، تهران: انتشارات خالدين، ۱۳۹۴ ش.
۱۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *المفردات فی غریب القرآن*، چاپ محمد سیدگیلانی، تهران، ۱۳۳۲ ش.
۱۴. رحیمی، اکرم، *بصیرت*، تهران: انتشارات بهنامی، ۱۳۹۰ ش.
۱۵. شریف رضی، محمد بن حسین. *نهج البلاغه*، ترجمه محمد دشتی. قم: مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین (ع)، ۱۳۸۶ ش.
۱۶. طبرسی، فضل بن حسن. *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: ناصر خسرو، ۱۳۶۷ ش.
۱۷. طباطبایی، محمدحسین. *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۳ ش.
۱۸. فتال نیشابوری، محمد بن احمد، *روضه الواعظین*، ترجمه: محمود مهدوی دامغانی، تهران: انتشارات نشر نی، ۱۳۶۶ ش.
۱۹. فراهیدی، خلیل بن احمد، *کتاب العین*، قم: چاپ مهدی مخزومی و ابراهیم سامرای، ۱۴۱۰ ق.
۲۰. قضائی، محمد بن سلامه، *شرح فارسی شهاب الأخبار*، تهران: انتشارات شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱ ش.
۲۱. قرائتی، محسن. *تفسیر نور*. قم: مؤسسه فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۹۱ ش.
۲۲. کلینی، محمد بن یعقوب. *الکافی*. تهران: دارالکتب، ترجمه حسین استادولی، ۱۳۹۳ ش.
۲۳. معین، محمد. *فرهنگ فارسی*، تهران: انتشارات بوستان توحید، فرهنگ ماهرخ، ۱۳۸۳ ش.

۲۴. معرفت، محمدهادی، *علوم قرآنی*، قم: انتشارات مؤسسه التمهید، ۱۳۸۶ش.
۲۵. مصباح یزدی، محمدتقی، *اخلاق در قرآن*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۸ش.
۲۶. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۲ش.
۲۷. متقی هندی، علی بن حسام‌الدین، *کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال*، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۰۹ق.
۲۸. مجلسی، محمدباقر، *بحار الانوار*، تهران: انتشارات اسلامیه، ۱۳۸۴ش.
۲۹. نصیرالدین طوسی، محمد بن حسن، *اخلاق ناصری*، تهران: انتشارات خیام، ۱۳۶۸ش.
۳۰. هاشمی رفسنجانی، اکبر، *فرهنگ قرآن*، قم: بوستان کتاب قم، ۱۳۸۳ش.